

بسم الله الرحمن الرحيم

شرطیت «تساوی به لحاظ کمال و نقص» در قصاص عضو

احمد حاجی ده آبادی استاذ دانشگاه تهران و عضو انجمن فقه و حقوق اسلامی حوزه نویسنده مسئول .
adehabadi@ut.ac.ir

رضا میرزائی کلان. طلبه سطح 3 حوزه علمیه قم؛ دانش‌آموخته موسسه عالی فقه و علوم اسلامی. Reza28534@gmail.com

چکیده

مسئله شرطیت یا عدم شرطیت «تساوی به لحاظ کمال و نقص» در قصاص عضو، از مباحث چالش‌برانگیز فقهی است که در دو فرض اصلی بررسی می‌شود: (۱) عضو مجنی‌علیه ناقص و عضو جانی کامل؛ (۲) عضو مجنی‌علیه کامل و عضو جانی ناقص. در فرض اول، پنج دیدگاه فقهی شناسایی شد که یک قول با اشتراط تساوی، قصاص را جایز ندانسته و چهار قول دیگر با شرایط متفاوت به جواز آن حکم داده‌اند. در فرض دوم، تمامی آراء فقهی به جواز قصاص گرایش دارند، اما در پرداخت و عدم پرداخت مابه‌التفاوت دیه اختلاف نظر وجود دارد. ماده 397 قانون مجازات اسلامی مصوب 1392، در فرض اول شرطیت تساوی را پذیرفته و در فرض دوم قصاص را با پرداخت دیه عضو اضافی، جایز شمرده است. این پژوهش با تحلیل و توصیف ادله و داده‌های فقهی به این نتیجه رسیده که در فرض اول، تساوی به لحاظ کمال و نقص شرط نیست و قصاص مشروط به پرداخت دیه عضو اضافی جانی است و در فرض دوم، اطلاقات ادله قصاص بدون نیاز به پرداخت دیه اضافی، مجوز اجرای قصاص می‌باشد؛ از آنجائی که نظر مختار در هر دو فرض مخالف با موضع قانون‌گذار است، پژوهش حاضر در صدد اثبات آن است.

کلید واژه

تساوی در اعضاء، مابه‌التفاوت دیه، عضو ناقص، عضو کامل

مقدمه

قصاص عضو از مباحث فقهی-حقوقی است که در آن مسئله «تساوی در اعضاء» به عنوان یکی از شروط کلیدی مطرح شده است. این شرط خود به سه مسئله فرعی تقسیم می‌شود: تساوی در محل عضو، تساوی در صفات عضو و تساوی در مقدار عضو (=کمال و نقص). پژوهش حاضر به طور خاص به بررسی سومین مسئله، یعنی «تساوی به لحاظ کمال و نقص» می‌پردازد و از این جهت حائز اهمیت است که از یک سو با عدالت کیفری و حقوق فردی مجنی‌علیه مرتبط است و از سوی دیگر با حقوق جانی و منع تعدی در مجازات ارتباط تنگاتنگی دارد.

در این زمینه، فقها بدون طرح عنوان خاصی، موضوع را در قالب بررسی «جواز یا عدم جواز قصاص دست کامل در برابر دست ناقص» و بالعکس مورد بحث قرار داده‌اند. با توجه به عدم موضوعیت دست و کلیت حکم، این دیدگاه‌ها به سایر اعضا نیز قابل تسری است. بررسی‌ها نشان می‌دهد در خصوص قصاص عضو کامل در برابر عضو ناقص، پنج دیدگاه فقهی وجود دارد که بنابر یک دیدگاه تساوی به لحاظ کمال و نقص شرط است و بنابر چهار دیدگاه دیگر شرط نیست. در فرض عکس (=قصاص عضو ناقص در برابر عضو کامل) سه دیدگاه اصلی مطرح شده است که طبق همه آنها تساوی شرط نیست.

این پژوهش با گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای منابع فقهی و روایی درصدد است تا به این پرسش‌های کلیدی پاسخ دهد: 1) آیا تساوی به لحاظ کمال و نقص در قصاص عضو شرط است؟ 2) رویکرد قانونگذار ایران در این زمینه مبتنی بر کدام یک از آرای فقهی است؟ 3) نظر مختار در این مسئله چیست؟

پژوهش حاضر از چند جهت دارای نوآوری است؛ نخست آنکه به صورت نظام‌مند به طبقه‌بندی و تحلیل تمامی دیدگاه‌های فقهی در این زمینه پرداخته است. دوم آنکه موضع قانونگذار را با دلایل فقهی مقایسه و ارزیابی نموده است. سوم آنکه با استناد به روایات، نظر مختار را با استدلال‌های نوین ارائه کرده است. از آنجائی که پژوهشی در قالب مقاله در رابطه با مساله محل بحث وجود ندارد، یافته‌های این تحقیق می‌تواند برای قانونگذاران در اصلاح احتمالی قوانین و برای پژوهشگران حوزه فقه و حقوق کیفری مفید باشد. ساختار مقاله به گونه‌ای تنظیم شده که پس از بیان کلیات، به تحلیل ادله فقهی هر دیدگاه پرداخته و در ضمن آن نظر مختار بیان می‌شود.

1. عضو جانی کامل و عضو مجنی‌علیه ناقص

دو فرض برای این مسئله قابل طرح است: الف) قصاص تناسبی. مانند قطع نصف لب باقی‌مانده، که

مجنی علیه تنها حق قصاص به همان مقدار نقص وارد شده را دارد و تعدی جایز نیست. ب) قصاص تبعی. مثلاً اگر مجنی علیه یک انگشت نداشته باشد و جانی دست او را از میچ قطع کند، قصاص مستلزم قطع دست کامل جانی (شامل انگشت اضافه) است. این مسئله مربوط به فرض دوم است که مجنی علیه - بر فرض پذیرش جواز قصاص - ناچار به قصاص عضو کامل جانی است؛ و در فرض اول مجنی علیه حق قصاص نسبت به مقدار جنایت را دارد و حق تعدی نسبت به بیش از آن را ندارد.

پنج قول در این مسئله مطرح است؛ ابتداء قول «جواز قصاص بدون رد دیه» که مطابق قاعده است مطرح می گردد و سپس اقوال دیگر به لحاظ امکان تقیید قاعده بررسی می شود. مراد از قاعده، اطلاق آیه «وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ» (مائده/45) و اطلاق ادله قصاص خصوص اعضاء است که جواز قصاص در این ادله مقید به تساوی در کمال نشده است.

1.1. جواز قصاص بدون رد دیه عضو اضافی جانی

محقق خوئی، تبریزی و فاضل لنکرانی¹ جواز قصاص بدون رد دیه عضو اضافی جانی را پذیرفته اند (خوئی، 1410، 93؛ تبریزی، 1426، 274؛ لنکرانی، 1421، 357). امام خمینی (ره) ابتداء براساس روایت «حسن به عباس بن حریش» که در قول دوم بیان خواهد شد نوشته قصاص با رد دیه ثابت است، ولی در ادامه مسئله را مشکل دانسته اند؛ مشکل ایشان مربوط به سند روایت است و به همین جهت قائل به قصاص بدون رد دیه هستند؛ زیرا ایشان این مسئله را ضمن مقتول ناقص بیان کرده است که در آن مسئله حکم به قصاص قاتل بدون رد دیه توسط ولی دم شده است (خمینی، بی تا، 539/2).

دلیل این قول آیه «وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ» (مائده/45) و دیگر ادله قصاص عضو است که اطلاق آنها شامل فرضی که عضو جانی کامل و عضو مجنی علیه ناقص است هم می شود. به تعبیر دیگر ملاک در ثبوت قصاص صدق عنوان عضو است و کامل و ناقص بودن عضو مجنی علیه دخلی در ثبوت قصاص ندارد؛ پس اگر دست مجنی علیه یک انگشت ندارد و جانی دست او را از میچ قطع کند، از آنجائی که به عضو مجنی علیه، دست صدق می کند براساس ادله قصاص دست، حکم به قصاص دست جانی می شود. باید توجه داشت اگر مقدار عضو مجنی علیه به قدری کم باشد که عنوان آن عضو بر مقدار باقی مانده صدق نکند، حکم به ثبوت قصاص نمی شود؛ براین اساس اگر دست مجنی علیه انگشت نداشته باشد و مقدار باقی مانده از کف دست مجنی علیه به قدری کم باشد که صدق دست نمی کند، حکم به قصاص عضو کامل جانی نمی شود.

قبول اطلاق ادله قصاص عضو منوط به عدم تقیید اطلاقات توسط ادله اقوال دیگر است؛ پس اگر ادله

1. محقق لنکرانی در انتهای مسئله فرموده اند مقتضای احتیاط ثبوت قصاص با رد دیه است.

اقوال دیگر صلاحیت تقیید اطلاقات را داشته باشند، باید طبق آن عمل کرد.

2.1. جواز قصاص با رد دیه عضو اضافه جانی

ابوالصلاح حلبی (ابوالصلاح، 1403، 389)، شیخ طوسی (طوسی، 1407، 189/5؛ همو 1400، 774؛ همو 1387، 79/7 و 90)، ابن زهره (ابن زهره، 1417، 410)، کیدری (کیدری، 1416، 495)، محقق حلی (محقق حلی، 1408، 4، 218؛ همو، 1418، 301/2)، یحیی بن سعید حلی (یحیی بن سعید، 1405، 598)، علامه حلی در موضعی از کتاب ارشادالاذهان (علامه حلی، 1410، 199/2) محمد بن شجاع القطان (القطان، 1424، 557/2) و صاحب جواهر (نجفی، 1404، 338/42) قائل هستند مجنی علیه بعد از رد دیه عضو اضافی جانی، حق قصاص دارد. شیخ طوسی و ابن زهره نسبت به این قول ادعای اجماع کرده اند (طوسی، 1407، 189/5؛ همو، 1387، 79/7؛ ابن زهره، 1417، 410) و در کلام شهید اول و شهید ثانی به اکثر اصحاب منسوب شده است (شهید اول، 1414، 332/4؛ شهید ثانی، 1413، 266/15).

دو دلیل برای این قول قابل بیان است:

1.2.1. روایت «حسن بن عباس بن حریش»

مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً عَنْ الْحَسَنِ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ الْحَرِيشِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ الثَّانِي ع قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع بَيْنَا أَبِي ع يَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ ...

[و] عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: بَيْنَا أَبِي جَالِسٌ وَ عِنْدَهُ نَفَرٌ ... يَا ابْنَ عَبَّاسٍ أَتَشُدُّكَ اللَّهُ هَلْ فِي حُكْمِ اللَّهِ جَلٌّ ذِكْرُهُ اخْتِلَافٌ قَالَ فَقَالَ لَا فَقُلْتُ مَا تَرَى فِي رَجُلٍ ضَرَبَ رَجُلًا أَصَابِعَهُ بِالسَّيْفِ حَتَّى سَقَطَتْ ثُمَّ ذَهَبَ وَ أَتَى رَجُلٌ آخَرَ فَأَطَارَ كَفَّهُ فَأَتَى بِهِ إِلَيْكَ وَ أَنْتَ قَاضٍ كَيْفَ أَنْتَ صَانِعٌ قَالَ أَقُولُ لِهَذَا الْقَاطِعِ أُعْطِيهِ دِيَّةً كَفَّهُ وَ أَقُولُ لِهَذَا الْمُقْطُوعِ صَالِحُهُ عَلَى مَا شِئْتُ وَ أُبْعَثُ بِهِ إِلَى ذَوِي عَدْلٍ قُلْتُ جَاءَ الْاِخْتِلَافُ فِي حُكْمِ اللَّهِ عَزَّ ذِكْرُهُ وَ نَقَضْتُ الْقَوْلَ الْأَوَّلَ أَبِي اللَّهِ عَزَّ ذِكْرُهُ أَنْ يُحْدِثَ فِي خَلْقِهِ شَيْئاً مِنَ الْخُدُودِ وَ لَيْسَ تَفْسِيرُهُ فِي الْأَرْضِ اقْطَعَ قَاطِعَ الْكَفِّ أَصْلًا ثُمَّ أُعْطِيَ دِيَّةً الْأَصَابِعِ هَكَذَا حُكْمُ اللَّهِ ...

کلینی در «باب فی شأنِ إنا أنزلناه فی لیلَةِ الْقَدَرِ وَ تَفْسِيرِهَا» 9 روایت طبق سند ذکر شده از امام جواد علیه السلام نقل کرده است؛ منتهی مفاد روایات نقل مستقیم از امام جواد علیه السلام نیست بلکه ایشان روایات را از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل نموده اند. در روایت دوم این باب امام جواد علیه السلام روایتی را توسط امام صادق از امام باقر علیهما السلام بیان کرده است:

1. در کتاب دیات کافی و تهذیب الاحکام به جای «و ابعث» «أو ابعث» آمده است؛ یعنی مقطوع نسبت به کف دست یا با قاطع مصالحه می کند یا برای تعیین قیمت کف دست باید نزد دو عادل بروند.

امام باقر علیه السلام از «عبد الله بن عباس» سوال پرسیدند آیا در حکم خداوند اختلافی است؟ ابن عباس پاسخ منفی می‌دهد. سپس امام باقر علیه السلام از ابن عباس می‌پرسند اگر مردی انگشتان دست کسی را با شمشیر قطع کند سپس برود و مرد دیگری کف دست او را قطع نماید و او را پیش تو بیاورند در حالی که قاضی هستی چگونه حکم می‌کنی؟ ابن عباس می‌گوید به کسی که کف دست را بریده می‌گویم دیه کف دست را بدهد و به شخصی که کف دستش قطع شده است می‌گویم با قاطع مصالحه کن و قاطع را با مقطوع نزد دو عادل می‌فرستم؛ امام باقر علیه السلام فرمودند اختلاف در حکم خداوند پیش آمد و حکم اول را نقض کردی،^۱ خداوند إباء دارد که حادثه‌ای در بین خلقتش پیش بیاید و تفسیرش در زمین نباشد، کسی که کف دستش بریده شده است می‌تواند کف دست قطع کننده را ببرد و دیه انگشتان او را بدهد. (کلینی، 1429، 602/1)

1.1.2.1. بررسی دلالت روایت

روایت به وضوح جواز قصاص با پرداخت دیه عضو اضافی جانی را اثبات می‌کند و ابهامی در آن وجود ندارد. البته مورد روایت دست است، اما از آنجائی که دست موضوعیت ندارد، حکم روایت شامل تمام اعضا می‌شود. ممکن است گفته شود این حکم فقط در مواردی که نقص عضو ناشی از جنایت قبلی باشد جاری است و شامل نقص ذاتی یا طبیعی نمی‌شود و نسبت به این فرض باید طبق اطلاقات حکم داد. این احتمال صحیح نیست؛ زیرا محور سؤال و پاسخ امام باقر علیه السلام درباره اصل قصاص عضو ناقص بوده و اشاره به جنایت قبلی صرفاً به عنوان توضیح مقدماتی مطرح شده است.

2.1.2.1. بررسی سند روایت

سند روایت به لحاظ صدور آن از معصوم علیه السلام از سه جهت مورد اشکال واقع شده است: الف) صاحب‌جواهر روایت را به جهت ارسال روایت در اصول کافی، معتبر ندانسته است (نجفی، 1404، 338/42). این اشکال وارد نیست؛ زیرا نجاشی و شیخ طوسی «حسن بن عباس بن حریش» را به عنوان صاحب کتاب «إنا أنزلناه فی ليله القدر» یا «ثواب إنا أنزلنا» تأیید کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷، ۶۰؛ طوسی، بی‌تا، ۵۳). کلینی در کافی با دو سند، ۹ روایت از این کتاب نقل کرده که روایت مورد بحث بخشی از آن است؛ البته کلینی در روایت اول سند خود به کتاب حسن بن عباس را ذکر کرده، اما برای روایات بعدی از تعبیری مانند «و عن أبي عبدالله (ع)» یا «و بهذا الإسناد» استفاده کرده است. در نسخه چاپی «دارالکتب الاسلامیه» کافی، این روایت بدون حرف عطف «واو» آمده که احتمالاً باعث برداشت مرسله بودن آن شده است (کلینی،

1. نسبت به اختلاف حکم ابن عباس، علامه مجلسی دو احتمال مطرح کرده است؛ الف) ابن عباس ابتداء حکم کرد که جانی باید دیه کف دست را بدهد ولی بعد از گفت که باید مجنی علیه با جانی مصالحه کند. ب) ابن عباس ابتداء حکم کرد که مجنی علیه با جانی باید مصالحه کند ولی بعد از آن گفت باید نزد کارشناس برای تعیین مقدار ارش بروند (مجلسی، 1404، 75/3).

1407، 247/1)، اما فیض کاشانی در الوافی و علامه مجلسی در بحارالانوار آن را با «واو» نقل کرده‌اند (فیض، ۱۴۰۶، ۴۳/۲؛ علامه مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۷/۲۵) و در پاورقی کافی چاپ دارالحديث تصريح شده که در نسخه‌های خطی «واو» وجود دارد (کلینی، ۱۴۲۹، ۶۱۱/۱). بنابراین، اشکال مرسله بودن روایت صحیح نیست. ب) محقق خوئی نوشته روایت قطعاً باطل است؛ زیرا «عبدالله بن عباس» زمان امامت امام باقر علیه‌السلام را درک نکرده است تا حکم واقع در آن حجت باشد. (خوئی، ۱۴۲۲، ۴۱ موسوعه/۲۱۶). اشکال ذکر شده صحیح نیست؛ زیرا تاریخ تولد امام باقر علیه‌السلام سال ۵۷ ه‍.ق است و براساس نقل تاریخی ابن عباس سال ۶۸ یا ۶۹ ه‍.ق فوت کرده است (استرآبادی، بی‌تا، ۲۷۱/۱)؛ پس امام باقر علیه‌السلام در زمان فوت ابن عباس ۱۱ یا ۱۲ سال سن داشته است و در اعتبار کلام امام علیه‌السلام لازم نیست کلام ایشان در زمان امامت ایراد گردد (خوانساری، ۱۴۰۵، ۲۷۹/۷).

پ) در سند روایت «سهل بن زیاد» و «حسن بن عباس بن حریش» واقع شده است و به جهت تضعیفات وارده نسبت به «سهل بن زیاد» و «حسن بن عباس بن حریش» فقیهانی نظیر شهیدثانی، صاحب‌جواهر و محقق خوئی روایت را معتبر ندانسته‌اند (عاملی، ۱۴۱۳، ۲۲۶/۱۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۳۳۸/۴۲؛ خوئی، ۱۴۲۲، ۴۱ موسوعه/۲۱۶). اشکال سندی به جهت «سهل بن زیاد» خللی در اعتبار روایت وارد نمی‌کند؛ زیرا گرچه سند روایت در فروع کافی (کلینی، ۱۴۰۷، ۳۱۷/۷) و تهذیب شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۷۶/۱۰) از طریق «سهل بن زیاد» است، ولی کلینی در اصول کافی دو سند ذکر کرده است که سند دوم از طریق «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ الْحَرِيشِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ الثَّانِي ع قَالَ: ...» است. سند اخیر تا «حسن بن عباس بن حریش» صحیح است و تنها اشکال سندی روایت نسبت به «حسن بن عباس بن حریش» است که نجاشی و ابن‌غضائری حکم به ضعیف بودن او کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷، ۶۰؛ ابن‌غضائری، بی‌تا، ۵۱). براساس برخی از شواهد تضعیف مذکور معتبر نیست بلکه روایات «حسن بن عباس» معتبر هستند:

اول: عدم اعتبار تضعیف اجتهادی نجاشی و ابن‌غضائری

تضعیف نجاشی و ابن‌غضائری، تضعیف حسی و برگرفته از کتب رجالی معتبر سابق نیست، بلکه از تعبیر «هو کتاب ردی الحدیث و مضطرب الالفاظ» و «فاسد الالفاظ، تشهد مخایله علی انه موضوع» که نجاشی و ابن‌غضائری در ترجمه «حسن بن عباس بن حریش» به کار برده‌اند به دست می‌آید که تضعیف راوی به جهت اضطراب و فساد الفاظ کتاب نزد نجاشی و ابن‌غضائری است. مجلسی اول در رد نجاشی معتقد است کتاب «حسن بن عباس» حاوی علوم ارزشمندی است که عدم درک عمق محتوا، برخی را به اشتباه انداخته است. وی توضیح می‌دهد که بسیاری از روایات امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام به دلیل شرایط تقیه و مکاتبه، با الفاظی مختصر یا غیرمستقیم (مانند استفاده از «رجل» به جای نام ائمه علیهم‌السلام) نقل شده‌اند

تا از خطرات احتمالی جلوگیری شود. این مسئله باعث شده روایات آن دوره گاه مضطرب یا مبهم به نظر برسد، اما این به معنای جعلی یا ضعیف بودن آنها نیست. مجلسی اول همچنین به تأیید ضمنی شیخ طوسی بر این روایات استناد می‌کند، چرا که او نیز روایات را رد نکرده است (مجلسی اول، 1406، 352/14). مجلسی دوم علاوه بر تأیید کلام پدرشان فرموده‌اند کتاب «حسن بن عباس بن حریش» بین محدثین مشهور (مجلسی دوم، 1404، 61/3).

دوم: نقل کتاب توسط راویان ثقه جلیل

نجاشی کتاب «حسن بن عباس بن حریش» را از طریق «احمد بن محمد بن عیسی» نقل کرده است. در نقل کلینی گرچه «احمد بن محمد» به نحو مطلق آمده است، ولی کلینی در موضعی بخشی از روایت «حسن بن عباس» را نقل کرده که در سند آن «احمد بن محمد بن عیسی» است (کلینی، 1407، 532/1). براساس شواهد رجالی «احمد بن محمد بن عیسی» نسبت به نقل روایات از راویان سخت گیر بوده است، به نحوی که راویانی نظیر «احمد بن محمد بن خالد» (ابن غضائری، 1422، 39) و «سهل بن زیاد» (نجاشی، 1407، 185) را به دلیل نقل از ضعفاء و ضعیف بودن راوی از قم خارج کرده است. «احمد بن محمد بن عیسی» از راوی ضعیف هم روایت نقل کرده است، ولی نقل تمام کتاب «حسن بن عباس بن حریش» نشان از اعتماد ایشان به او است.

شیخ طوسی هم کتاب «حسن بن عباس بن حریش» را به واسطه «احمد بن اسحاق بن عبد الله بن سعد» نقل کرده است که راوی ثقه و از خواص امام حسن عسکری علیه السلام است.

سوم: نقل کتاب توسط کلینی

نجاشی در ترجمه کلینی از تعبیر «اوثق الناس فی الحدیث و اثبتهم» (نجاشی، 1407، 377) و شیخ طوسی در توصیف ایشان از تعبیر «عارف بالاخبار» (طوسی، بی تا، 135) استفاده کرده‌اند؛ همچنین طبق نقل نجاشی یکی از کتاب‌های کلینی، کتاب رجال است که بیانگر شناخت ایشان نسبت به رجال است. حال از آنجائی که کلینی کتاب «حسن بن عباس بن حریش» را در اصول کافی نقل کرده است که مشتمل بر چندین روایت است، می‌توان استفاده کرد که «حسن بن عباس» فرد مقبولی نزد کلینی بوده است.

چهارم: وجود راوی در اسناد تفسیر قمی

«حسن بن عباس بن حریش» در اسناد تفسیر قمی واقع شده است (قمی، 1404، 351/2)؛ اگر کسی براساس مقدمه کتاب تفسیر قمی همه راویان واقع شده در سلسله اسناد را ثقه باشد، «حسن بن عباس» هم ثقه خواهد بود، گرچه استفاده توثیق از این وجه مبنائی است.

تحلیل شواهد نشان می‌دهد نه تنها تضعیف نجاشی و ابن غضائری اجتهادی و غیرقابل پذیرش است،

بلکه حاکی از اعتبار روایات حسن بن عباس بن حریش است. در صورت عدم پذیرش این استدلال، ضعف سند با عمل مشهور جبران می‌شود، چنانکه صاحب‌جواهر با استناد به عمل مشهور و اجماع منقول شیخ طوسی و ابن‌زهره از آن پیروی کرده است. البته عمل مشهور به روایت «حسن بن عباس بن حریش» در بیان صاحب ریاض و فاضل لنکرانی مورد تردید و انکار قرار گرفته است (حائری، 1418، 339/16؛ فاضل لنکرانی، 1421، 360)؛ در حالی که قول اول و قول چهارم مربوط به معاصرین است و مانع تحقق شهرت نیست و عدم جواز قصاص و حکم به پرداخت دیه صرفاً بیان ابن‌ادریس و عده‌ای از متاخرین است که در قول پنجم اشاره خواهد شد.

2.2.1. جمع بین ادله قصاص عضو و حق جانی

صاحب‌جواهر با استناد به ادله قصاص عضو و قاعده لاضرر، جواز قصاص عضو اضافی جانی را مشروط به پرداخت دیه می‌داند؛ اگر مجنی‌علیه بخواهد بیش از حق خود قصاص کند، به جانی ضرر غیرمجاز وارد می‌شود که با پرداخت دیه جبران می‌گردد (نجفی، 1404، 339/42). شهید ثانی نیز با استناد به اطلاعات جواز قصاص، شرط پرداخت دیه را مطرح کرده، اما مستند او قاعده لا ضرر نیست، بلکه اصل عدم قصاص کامل در برابر ناقص است. وی معتقد است چون مجنی‌علیه نسبت به جانی ناقص است، باید مابه‌التفاوت دیه را بپردازد تا قصاص تحقق یابد (شهید ثانی، 1413، 265/15). هرچند شهید ثانی صراحتاً به لاضرر اشاره نکرده، ولی احتمالاً دلیل «اصل عدم قصاص کامل در برابر ناقص» قاعده لا ضرر است.

تمسک به قاعده لاضرر برای رد مابه‌التفاوت دیه کافی نیست؛ زیرا اطلاعات قصاص، نفی ضرر و حق دیه برای جانی نسبت به عضو اضافی را می‌رساند، البته این نقیصه با روایت «حسن بن عباس بن حریش» تکمیل می‌شود که حق جانی را ثابت می‌کند و قاعده لاضرر نهایتاً موید است.

3.1. تفصیل در نحوه قصاص با رد دیه عضو اضافه جانی

علامه حلی و شهید ثانی در فرضی که مجنی‌علیه انگشتان دست ندارد و جانی کف دست او را از مچ قطع می‌کند، حکم به جواز قصاص با رد دیه کرده‌اند (علامه حلی، 1420، 498/5؛ همو، 1413، 326/3؛ شهید ثانی، 1413، 265/15)؛ اما در فرضی که مجنی‌علیه یک انگشت ندارد و جانی دست او را از مچ قطع می‌کند، مجنی‌علیه می‌تواند چهار انگشت دست جانی را قطع نماید و دیه کف را از جانی بگیرد (علامه حلی، 1413، 633/3؛ همو، 1420، 506/5؛ شهید ثانی، 1413، 293/15). دلیل عدم جریان قصاص در کف به لحاظ انگشت اضافه جانی است؛ فرض این است که دست جانی کامل است و مجنی‌علیه حق قصاص نسبت به یک انگشت جانی را ندارد و از آنجائی که انگشت بدون کف دست ممکن نیست، مجنی‌علیه فقط حق قصاص نسبت به چهار انگشت جانی را دارد و در برابر کف باید دیه بگیرد (مدنی کاشانی، 1410، 248).

تفصیل مذکور صحیح نیست؛ زیرا طبق ادله قصاص نظیر آیه «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (بقره/194)، قصاص فقط نسبت به موضع مورد جنایت جاز است و دلیلی نسبت به نحوه قصاص بیان شده در فرض دوم وجود ندارد (مدنی کاشانی، 1410، 248). پس مجنی علیه در هر دو فرض حق قصاص از موضع جنایت را بعد از رد دیه دارد.

4.1. جواز قصاص و تفصیل در پرداخت مابه‌التفاوت دیه به لحاظ منشأ نقص

مدنی کاشانی بر اساس روایت سوره بن کلیب، قصاص را جایز دانسته و رد دیه را فقط در مواردی می‌پذیرد که نقص عضو ناشی از قصاص یا جنایت دیگری با دریافت دیه باشد. اگر نقص عضو به دلیل بیماری، خلقت یا جنایت دیگری بدون دریافت دیه باشد، مجنی علیه بدون رد دیه حق قصاص دارد (مدنی کاشانی، 1410، 247).

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ سُورَةَ بْنِ كُلَيْبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سُئِلَ عَنْ رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا عَمْدًا وَ كَانَ الْمَقْتُولُ أَقْطَعَ الْيَدِ الْيُمْنَى فَقَالَ إِنْ كَانَتْ يَدُهُ قُطِعَتْ فِي جَنَائِهِ جَنَاهَا عَلَى نَفْسِهِ أَوْ كَانَ قُطِعَ فَأُخِذَ دِيَّةً يَدِهِ مِنَ الذِّمَّةِ قَطَعَهَا فَإِنْ أَرَادَ أَوْلِيَاؤُهُ أَنْ يَقْتُلُوا قَاتِلَهُ أَدُّوا إِلَى أَوْلِيَاءِ قَاتِلِهِ دِيَّةً يَدِهِ الْيُمْنَى قِيدَ مِنْهَا وَ إِنْ كَانَ أَخِذَ دِيَّةً يَدِهِ وَ يَقْتُلُوهُ وَ إِنْ شَاءُوا طَرَحُوا عَنْهُ دِيَّةً يَدِهِ وَ أَخَذُوا الْبَاقِيَ قَالَ وَ إِنْ كَانَتْ يَدُهُ قُطِعَتْ مِنْ غَيْرِ جَنَائِهِ جَنَاهَا عَلَى نَفْسِهِ وَ لَا أَخِذَ بِهَا دِيَّةً قَتَلُوا قَاتِلَهُ وَ لَا يُغْرَمُ شَيْئًا وَ إِنْ شَاءُوا أَخَذُوا دِيَّةً كَامِلَةً قَالَ وَ هَكَذَا وَ جَدْنَا فِي كِتَابِ عَلِيِّ ع. (كليني، 1407، 316/7)

محقق خوئی این روایت را به عنوان یکی از ادله قول دوم بیان کرده است (خوئی، 1422، 41 موسوعه/215)؛ در حالی که بنابر پذیرش روایت، باید در پرداخت دیه تفصیل داد. نسبت به سند روایت و شمول مفاد روایت نسبت به عضو اشکال شده است، بر این اساس ابتداء سند و بعد از آن مفاد روایت بررسی می‌شود.

1.4.1. بررسی سند روایت

راویان سند تا «سوره بن کلیب» همگی مورد اعتماد هستند و تنها ضعف سند به این راوی مربوط می‌شود. شیخ طوسی در کتاب رجال دو عنوان برای «سوره بن کلیب» ذکر کرده است؛ «سوره بن کلیب الاسدی» که از امام باقر و امام صادق علیهما السلام روایت کرده است، و «سور بن کلیب النهدی» که تنها از امام صادق علیه السلام نقل حدیث نموده است (طوسی، 1427، 222).

اردبیلی، مامقانی و خوئی به دلیل تعدد عنوان، تفاوت در نسبت‌های «اسدی» و «نهدی» و اینکه اولی از امام باقر و صادق علیهما السلام و دومی فقط از امام صادق علیه السلام روایت نقل می‌کند، این دو عنوان را دو راوی مستقل دانسته‌اند (اردبیلی، 1403، 390/1؛ مامقانی، 1431، 76/34؛ خوئی، بی تا، 337/9)؛ البته

اردبیلی بدون ارائه دلیل، روایات از امام باقر علیه السلام را به «اسدی» و روایات از امام صادق علیه السلام را به «نهدی» نسبت داده است. در مقابل، شوشتری معتقد است این دو عنوان متعلق به یک فرد هستند و تفاوت در نسبت‌ها ناشی از اختلاف در ثبت عشیره است. بنابر پذیرش تعدد راوی روایات منسوب به امام صادق علیه السلام را نیز باید به «اسدی» نسبت داد؛ زیرا اگر «سوره بن کلیب نهدی» راوی از امام صادق علیه السلام بود باید حداقل در یک روایت به آن اشاره می‌شد. (شوشتری، 1410، 339/5).

توثیق خاص نسبت به هر دو عنوان «سوره بن کلیب» در کتب رجالی نیامده و به این جهت اتحاد یا تعدد راوی در محل بحث تأثیری ندارد، منتهی براساس سه مبنای عام می‌توان او را توثیق کرد که اتحاد دو عنوان صرفاً بنابر یک مبنی تأثیر گذار است که بیان خواهد شد.

اول: بیان روایت به عنوان دلیل انحصاری فتوا

آیت‌الله شبیری زنجانی در ضمن توثیق «یاسین ضریر» با استناد به رویکرد کلینی در کتاب کافی، قاعده‌ای را مطرح می‌کند که بر اساس آن، اگر کلینی در یک باب فقهی فقط یک روایت نقل کند و تمام راویان سند جز یک نفر دارای توثیق صریح باشند، نشان‌دهنده وثاقت آن راوی مجهول است. دلیل این امر آن است که کلینی به صحت روایات کافی اعتقاد داشته و خود نیز متبحر در علم رجال است (شبیری، بی‌تا، 239/11). ایشان در توضیح این مطلب روایات کافی را به پنج دسته تقسیم می‌کنند، و در مواردی که تنها یک روایت الزامی فقهی در یک باب ذکر شود (=دسته پنجم)، نشان‌گر اعتماد کلینی به تمام راویان سند، از جمله فرد مجهول است (شبیری، بی‌تا، ۶۳/۱۴). حال کلینی در باب «الرجل یقتل الرجل و هو ناقص الخلقه» (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۱۳/۴) تنها یک روایت با سند حاوی «سوره بن کلیب» نقل کرده است که نشانگر اعتماد ایشان به این راوی است. ممکن است ادعا شود که کلینی به دلیل اصالة العدالة یا قرائن خارجی به یک روایت اکتفا کرده، نه توثیق راوی؛ اینکه قداماً قائل به اصالة العدالة بودند صحیح نمی‌باشد و آیت‌الله شبیری برخی از قرائنی را که محقق‌خوئی نسبت به این مطلب نقل کرده است رد می‌کنند (شبیری، بی‌تا، 238/11). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که کلینی سوره بن کلیب را ثقه می‌دانسته است.

دوم: وجود راوی در سلسله اسناد تفسیر قمی

«سوره بن کلیب» از راویانی است که در سلسله اسناد تفسیر قمی واقع شده است (قمی، 1404، 377/1)، حال اگر کسی توثیق عام وارد شده در مقدمه تفسیر قمی را بپذیرد، «سوره بن کلیب» ثقه خواهد بود. البته روایت موجود در تفسیر قمی از امام باقر علیه السلام است و این وجه زمانی دلیل بر توثیق است که اتحاد دو عنوان «سوره بن کلیب الاسدی و النهدی» ثابت باشد و در غیر این صورت وثاقت «سوره بن کلیب» راوی از امام صادق علیه السلام اثبات نمی‌شود.

سوم: نقل روایت اصحاب اجماع از راوی

مامقانی با استناد به نقل روایت «سوره بن کلیب» توسط اصحاب اجماع مانند جمیل بن دراج و یونس

بن عبدالرحمن (کلینی، 1407، 326/4؛ همو، 334/8) وثاقت او را پذیرفته است. البته مامقانی این بیان را در ضمن ترجمه «سوره بن کلیب النهدی» آورده است، و مثل محقق اردبیلی «سوره بن کلیب» راوی از امام صادق علیه السلام را «سوره بن کلیب النهدی» می‌داند (مامقانی، 1431، 77/34). گذشت که حمل «سوره بن کلیب» راوی از امام صادق علیه السلام بر «نهدی» دلیل ندارد؛ ولی بر فرض کلام محقق اردبیلی و مامقانی پذیرفته شود «سوره بن کلیب» موجود در روایت محل بحث طبق وجه ذکر شده ثقه خواهد بود. در اشکال به این وجه باید گفت که نقل روایت توسط اصحاب اجماع، نشان‌دهنده وثاقت راوی نیست بلکه نهایتاً بیانگر صحت حدیث است؛ گرچه این مطلب نیز محل تردید است.

توثیق «سوره بن کلیب» براساس وجه اول از سه وجه ذکر شده صحیح است، و دو وجه دیگر فاقد مبنای استوار هستند. البته فقها متعرض توثیقان عام راوی نشده‌اند بلکه به لحاظ وجود روایتی نسبت به «سوره بن کلیب» در رجال کشی (کشی، 1490، 375) او را ممدوح دانسته‌اند. همانطور که محقق خوئی بیان کرده در طریق روایت «محمد بن اسماعیل المیثمی» واقع شده که مجهول است (خوئی، بی‌تا، 337/9) و از طرف دیگر روایت از خود «سوره بن کلیب» است و نمی‌توان با نقل خود راوی، مدح او را به دست آورد. بر فرض ممدوح بودن «سوره بن کلیب» طبق نقل کشی، روایت محل بحث نهایتاً حسنه خواهد بود و اگر کسی اعتبار روایت را منوط به ثقه بودن همه روایان بداند، روایت معتبر نخواهد بود؛ از آنجائی که مدنی کاشانی روایت حسنه را معتبر می‌داند براساس روایت عمل کرده است.

2.4.1. بررسی دلالت روایت

روایت در مورد قتل عمدی است که مقتول نسبت به قاتل نقص در عضو دارد؛ در این مورد امام علیه السلام به طور مطلق حکم به جواز قصاص داده‌اند، منتهی در صورتی که نقص عضو مقتول به دلیل اجرای قصاص بر او در جنایت دیگری باشد یا نقص عضو به دلیل جنایتی بر او باشد که دیه آن را گرفته است، جواز قصاص منوط به پرداخت فاضل دیه است.

محقق خوئی مفاد روایت را مختص به قتل دانسته و شمول روایت نسبت به عضو را قیاس باطل می‌داند (خوئی، 1422، 41 موسوعه/216). مدنی کاشانی در دفع قیاس فرموده، گرچه روایت در مورد قتل است ولی اختصاص به آن ندارد بلکه موضوع روایت «جنایت بر کل بعد از وجود نقص در جزء» است؛ حال در مورد روایت شخصی به قتل رسیده است که قبل از آن دارای نقص در عضو بود و در محل بحث جنایت بر تمام عضوی شده که قبل از آن مجنی علیه در همان عضو دارای نقص بود. روایت نظیر «اگر دستت با خون برخورد کرد، آن را بشور» است که عنوان دست موضوعیت ندارد و به همین جهت اگر خون با پا هم برخورد نماید حکم به شستن آن می‌شود (مدنی کاشانی، 1410، 247).

بیان مدنی کاشانی قابل دفاع نیست؛ زیرا بیان ایشان در صورتی صحیح است که به لحاظ عرفی بتوان از قتل و مقطوع بودن دست مقتول عنوان «جنایت بر کل» و «نقص در جزء» را برداشت کرد، در حالی که این

برداشت عرفی نیست تا روایت ظهور پیدا کند. تنظیر ایشان هم صحیح نیست؛ زیرا در تنظیر ذکر شده الغای خصوصیت از دست به هم عرض خودش به نظر عرف قطعی است، ولی شمول روایت «سوره بن کلیب» نسبت به عضو طبق بیان ایشان از باب الغای خصوصیت نیست بلکه از باب برداشت عنوان عام از روایت است تا شامل مرتبه پایین تر از قتل شود، و چنین برداشتی عرفی نیست.

روشن است که بر فرض تمامیت بیان مدنی کاشانی، روایت «سوره بن کلیب» مقید روایت «حسن بن عباس بن حریش» و اطلاق ادله قصاص عضو خواهد بود و باید در پرداخت دیه تفصیل داد.

5.1. عدم جواز قصاص و حکم به پرداخت ارش یا دیه

ابن ادریس، صیمری، محقق اردبیلی، فاضل هندی و محقق خوانساری حکم به پرداخت ارش یا دیه و عدم جواز قصاص کرده‌اند (ابن ادریس، 1410، 404؛ صیمری، 1420، 454/4؛ اردبیلی، 1403، 441/13؛ فاضل هندی، 1416، 213/11؛ خوانساری، 1405، 280/7). علامه حلی در کتاب «مختلف الشیعه» ابتداء فرموده اشکالی در قول ابن ادریس نیست، ولی سپس در مساله توقف کرده است (علامه حلی، 1413، 408/9)؛ ایشان در کتاب «تحریر الاحکام» در موضعی قول دوم را پذیرفته است، اما در موضعی دیگر نظر ابن ادریس را پذیرفته است (علامه حلی، 1420، 590/5). صاحب ریاض گرچه قول دوم را وجیه تر دانسته، ولی احتیاط را در این قول می‌داند (حائری، 1418، 339/16).

ابن ادریس به دلیل عدم قبول حجیت خبر واحد و محقق اردبیلی، خوانساری و دیگر قائلین این قول به دلیل ضعیف بودن «سهل بن زیاد» و «حسن بن عباس بن حریش» به روایت قول دوم عمل نکرده‌اند. تنها دلیل قول سوم نیز روایت «سوره بن کلیب» است که مفاد آن از نظر فقیهان اختصاص به قتل دارد. نسبت به عدم جریان اطلاعات قصاص عضو (=دلیل قول اول) دو دلیل اقامه شده است:

1.5.1. عدم قصاص کامل در برابر ناقص

دلیل ابن ادریس و محقق اردبیلی بر عدم قصاص ادعای عدم خلاف بر «عدم قصاص کامل در برابر ناقص» است؛ ولی از آنجائی که جنایت محقق است جانی باید دیه یا ارش جنایت را بپردازد. جمال الدین حلی در توضیح دلیل ابن ادریس فرموده، در جائی که مجنی علیه انگشت ندارد و جنایت بر کف دست او واقع شده است اگر بخواهد کف دست جانی را قصاص نماید به ناچار انگشتان دست جانی نیز ساقط می‌شود، در حالی که مجنی علیه نسبت به انگشت جانی حقی ندارد (جمال الدین حلی، 1407، 235/5).

دلیل ذکر شده صحیح نیست؛ زیرا نسب به «عدم قصاص کامل در برابر ناقص» دلیل معتبری اقامه نشده است، و ابن ادریس صرفاً ادعای عدم خلاف کرده است که ادعای ایشان خلاف واقع است و در قول دوم

گذشت که مشهور فقیهان قائل به جواز قصاص با رد دیه هستند.¹ توضیح ارائه شده از سوی جمال الدین حلی هم نافی قصاص نیست بلکه مؤید جواز قصاص با رد دیه است؛ اطلاق ادله قصاص شامل مجنی علیه ناقص هم است و از آنجائی که مجنی علیه نسبت به بخشی از عضو جانی استحقاق ندارد، در صورت قصاص باید فاضل دیه را پردازد.

2.5.1. آیه اعتدی

محقق خوانساری برای عدم قصاص و ثبوت دیه یا ارش دو ادعاء دارد: الف) آیه «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (بقره/194) بر مماثلت از جهت کمال و نقص دلالت می‌کند؛ و از آنجائی که عضو مجنی علیه ناقص است، حق قصاص از عضو کامل جانی ندارد. به تعبیر دیگر گرچه اطلاق ادله قصاص عضو شامل فرض قصاص کامل در برابر ناقص می‌شود ولی آیه اعتدی مقید اطلاقات است. ب) مجرد صدق عنوان عضو برای قصاص کافی نیست؛ زیرا اگر صدق عنوان کافی باشد باید در فرضی که جانی دست مجنی علیه را از میچ قطع می‌کند، از باب صدق عنوان دست بر مفصل آرنج، مجنی علیه باید بتواند دست جانی را از مفصل آرنج قطع نماید، در حالی که قطعاً چنین حقی ندارد.

هر دو ادعای محقق خوانساری صحیح نیست:

اول: ملاک و معیار در تشخیص مماثلت، عرف است؛ اگر مجنی علیه یک انگشت نداشته باشد و جانی دست او را از میچ قطع نماید، از نظر عرف مماثلت در دست صادق است و مجنی علیه حق قصاص خواهد داشت. به تعبیر دیگر مراد از «مِثْل» در آیه شریفه مماثلت عقلی (=مِثْل از همه جهات) نیست بلکه مراد مماثلت در تعدی از نظر عرف است؛ یعنی اگر جانی به دست آسیب وارد نماید، مجنی علیه حق تعدی به دست جانی را دارد. پس آیه شریفه موافق با اطلاقات ادله قصاص اعضاء است؛ زیرا براساس ادله قصاص اعضاء نیز مجنی علیه حق قصاص نسبت به عضوی دارد که جانی تعدی به آن کرده است.

صاحب جواهر در بحث شرطیت یا عدم شرطیت تساوی در صفت، اشاره به قولی می‌کند که طبق آن قائل ابتداء می‌گوید باید براساس آیه اعتدی و «وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ» (مائده/45) حکم به عدم شرطیت تساوی به لحاظ صفت کرد؛ زیرا آیه اعتدی نهایتاً بر مثلث در صدق عنوان دلالت می‌کند و منافاتی بین این آیه و اطلاقات ادله قصاص عضو نیست. گرچه قائل در ادامه به دلیل وجود اجماع شرطیت تساوی به لحاظ صفت

1. احتمال دارد ابن‌ادریس بین مسئله «تساوی در صفت» و «تساوی در مقدار» تفاوتی قائل نیست و از آنجائی که نسبت به تساوی در صفت اجماع بر عدم قصاص جانی کامل در برابر مجنی علیه ناقص وجود دارد (نجفی، 1404، 348/42) ادعای عدم خلاف کرده است.

را پذیرفته است، ولی دلیل بر اعتبار این شرط اجماع است، در حالی که اطلاعات ادله قصاص عضو بیانگر عدم شرطیت تساوی به لحاظ صفت است. صاحب جواهر نیز بنابر عدم خلاف و خبر سلیمان بن خالد قائل به شرطیت تساوی در صفت شده است (نجفی، 1404، 348/42). پس صاحب جواهر و قائلی که قولش را نقل کرده است، معترف هستند که آیه اعتدی بر مثلثیت از تمام جهات دلالت ندارد.

دوم: صدق عنوان برای قصاص کافی است، و معنای صدق عنوان اختیار مجنی علیه نسبت به قصاص هر قسمتی از عضو جانی نیست بلکه مجنی علیه فقط می تواند در حد جنایت جانی قصاص نماید؛ پس اگر جانی دست مجنی علیه را از میچ قطع نماید، او فقط حق قصاص از میچ را دارد.

نتیجه فرض اول

نسبت به شرطیت یا عدم شرطیت «تساوی به لحاظ کمال و نقص» در فرض کامل بودن عضو جانی و ناقص بودن عضو مجنی علیه، پنج قول مطرح شد. نتیجه اینکه اطلاعات ادله قصاص عضو گرچه فقط حق قصاص را ثابت می کند (=قول اول) ولی روایت «حسن بن عباس بن حریش» که در قول دوم بیان شد مقید آن است و قصاص منوط به رد دیه عضو اضافی جانی است. سه قول دیگر قابلیت تقیید اطلاعات ادله قصاص را ندارند؛ زیرا قول سوم در پرداخت دیه عضو اضافی جانی با قول دوم مشترک است ولی در نحوه قصاص تفصیل داده است که مخالف قاعده قصاص از موضع جنایت است، قول چهارم نیز مبتنی بر روایت سوره بن کلیب است که اختصاص به قتل دارد و شامل اعضاء نمی شود، قول پنجم که بیانگر شرطیت تساوی به لحاظ کمال و نقص است در صورتی تمام است که گفته شود «مثل» در آیه اعتدی مثلثیت از تمام جهات است که شامل کمال و نقص هم می شود در حالی که مراد از «مثل» مثلثیت از جهت صدق عنوان است که هم راستا با اطلاعات ادله قصاص است نه اینکه مقید آنها باشد.

2. عضو جانی ناقص و عضو مجنی علیه کامل

این مسئله برخلاف مسئله سابق اختصاص به مصادیق قصاص تبعی ندارد بلکه مصادیق قصاص تناسبی را هم شامل می شود. اگر دست، گوش، لب، دماغ و دیگر اعضای جانی ناقص باشد و عضو کامل مجنی علیه را قطع کند آیا مجنی علیه علاوه بر حق قصاص، حق گرفتن دیه یا ارش هم دارد یا نه؟ به تعبیر دیگر آیه «وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ» (مائده/45) و «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (بقره/194) و اطلاعات قصاص اعضاء دلالت بر ثبوت قصاص دارد و هیچ اختلافی در این جهت نیست، منتهی مجنی علیه به لحاظ زیادی مقدار عضو علاوه بر قصاص، حق اخذ دیه زیاده را هم دارد یا نه؟

سه قول در مسئله وجود دارد که ابتداء قول مطابق قاعده بیان می شود، سپس اقوال دیگر تحلیل می شود

تا معلوم گردد دلیلی بر خلاف قاعده وجود دارد یا باید طبق قاعده عمل کرد.

1.2. جواز قصاص بدون رد دیه عضو اضافی مجنی علیه توسط جانی

علامه حلی در موضعی از ارشادالاذهان، محقق خوئی و مدنی کاشانی قائل به قصاص بدون رد دیه هستند (علامه حلی، 1410، 207/2؛ خوئی، 1410، 92؛ مدنی کاشانی، 1410، 244). گذشت ملاک در قصاص عضو، صدق عنوان است؛ پس اگر جانی گوش مجنی علیه را قطع نماید، مجنی علیه حق قصاص از گوش جانی را دارد، و در صدق گوش بین گوش کامل و گوش ناقص فرقی نیست. دیگر اینکه اطلاق مقامی ادله قصاص عضو نافعی مجازاتی غیر از قصاص است؛ یعنی اگر مجازاتی غیر از قصاص عضو جانی - حتی عضو ناقص - لازم بود باید در ادله به آن اشاره می شد. به تعبیر دیگر اطلاق ادله قصاص اعضاء بر اصل جواز قصاص دلالت دارند و اطلاق مقامی مجموعه ادله قصاص اعضاء بر عدم لزوم پرداخت دیه توسط جانی دلالت می کنند.

صاحب جواهر در اشکال به این قول نوشته؛ الف) این قول موجب خرق اجماع است؛ زیرا فقیهان یا حکم به پرداخت دیه به نحو مطلق کرده اند (=قول دوم این مسئله) یا حکم به جواز قصاص با تفصیل در پرداخت دیه به لحاظ روایت سوره بن کلب داده اند (=قول سوم این مسئله). ب) فرض این است که جانی ناقص و مجنی علیه کامل است و به صرف قصاص از عضو مقاصه محقق نمی شود. (نجفی، 1404، 398/42) هر دو اشکال صاحب جواهر صحیح نیست؛ زیرا اجماع مدرکی است و اعتبار ندارد و در مقاصه مماثلت از جمیع جهات لازم نیست بلکه مماثلت عرفی (=صدق عنوان) کافی است.

2.2. جواز قصاص و پرداخت دیه عضو اضافه مجنی علیه توسط جانی

شیخ طوسی در کتاب خلاف و در موضعی از مبسوط (طوسی، 1407، 193/5؛ 1387، 76/7)، ابن براج در موضعی از کتاب المذهب (ابن براج، 1406، 474/2)، امین الله طبرسی (طبرسی، 1410، 325/2)، علامه حلی در کتاب تحریر الاحکام (علامه حلی، 1420، 506/5)، صیمری در کتاب تلخیص الخلاف (صیمری، 1408، 151/3)، شهید ثانی (شهید ثانی، 1413، 292/15)، محقق اردبیلی (اردبیلی، 1403، 100/14)، فیض کاشانی (فیض کاشانی، بی تا، 131/2)، صاحب جواهر (نجفی، 1404، 397/42)، امام خمینی ره (خمینی، بی تا، 549/2) و فاضل لنکرانی (لنکرانی، 1421، 420) به جواز قصاص و گرفتن دیه عضو اضافی توسط مجنی علیه قائل هستند...

چند دلیل نسبت به این قول قابل بیان است:

1.2.2. آیه اعتدی

آیه «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (بقره/194) بر مماثلت بین جنایت وارد

شده بر مجنی‌علیه و مجازات جانی دلالت دارد؛ حال از آنجائی که عضو جانی ناقص است و مماثلت تام محقق نمی‌شود، جانی باید دیه زیاده عضو مجنی‌علیه را بپردازد (شیخ طوسی، 1407، 193/5).

گذشت ملاک تشخیص مماثلت، عرف است؛ و در فرضی که جانی یک انگشت ندارد و مچ دست مجنی‌علیه را قطع نماید، از نظر عرف بر عضو ناقص جانی دست صدق می‌کند و به این جهت مماثلت محقق است و مجنی‌علیه فقط حق قصاص دارد.

2.2.2. قاعده مشهور «تبدیل قصاص به دیه در فرض مفقود بودن عضو»

فقیهان با استناد به ادله دیات، قاعده‌ای را مطرح کرده‌اند که براساس آن، اگر عضوی قابل قصاص باشد، در صورت فقدان آن در جانی، قصاص به دیه تبدیل می‌شود. با لحاظ این قاعده اگر جانی مچ دست مجنی‌علیه را قطع کند، ولی دست او یک انگشت کم داشته باشد، قصاص مچ دست جانی جایز است اما چون قصاص انگشت ممکن نیست، جانی باید دیه آن را بپردازد. شهید ثانی علاوه بر این قاعده با استناد به ادله دیه، پرداخت دیه انگشت را نیز لازم می‌داند (شهید ثانی، 1413، 292/15). این قاعده در اعضای دیگر مانند گوش و لب نیز جاری است؛ مثلاً اگر جانی گوش کامل مجنی‌علیه را قطع کند، ولی گوش خودش نصف باشد، نصف آن قصاص و نصف دیگر به دیه تبدیل می‌شود.

قاعده «تبدیل قصاص به دیه در فرض مفقود بودن عضو» صحیح است، منتهی محل بحث صغرای قاعده نیست. قاعده در فرضی است که جانی بر عضو مجنی‌علیه جنایتی وارد می‌کند که او فاقد آن عضو است؛ مثلاً اگر جانی گوش مجنی‌علیه را قطع نماید و خود او گوش نداشته باشد، قصاص گوش تبدیل به دیه می‌شود.¹ محل بحث در فرضی است جانی دارای عضو ناقص است و طبق اطلاق ادله قصاص عضو، مجنی‌علیه حق قصاص آن عضو را دارد و اطلاق مقامی آن ادله نافی مجازاتی غیر از قصاص است. استدلال به ادله دیه عضو - مثل ادله دیه انگشت - هم صحیح نیست؛ زیرا ادله دیه عضو فقط بیانگر مقدار دیه است، و در مقام بیان شرائط پرداخت دیه نیست.

3.2.2. روایت ابی بصیر

شیخ طوسی در کتاب تهذیب الاحکام روایتی از ابی بصیر نقل کرده که طبق آن اگر ذمی مسلمان را قطع کند، مسلمان علاوه بر قصاص می‌تواند تفاوت دیه (= ۴۶۰۰ درهم) را نیز دریافت کند. این روایت

1. مشهور فقیهان تساوی در محل عضو را شرط قصاص عضو می‌دانند ولی این تساوی را در دست و پا و لازم ندانسته‌اند؛ زیرا دست و پا روایت خاص دارد و قابل تعمیم به اعضای دیگر نیست.

گرچه در مورد جنایت ذمی بر مسلمان است ولی ممکن است براساس الغای خصوصیت حکم را در جنایت مسلمان بر مسلمان هم جاری دانست.

مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ يَاسِينَ عَنْ حَرِيزٍ وَابْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ سَأَلْتُهُ عَنْ ذِمِّي قَطَعَ يَدَ مُسْلِمٍ قَالَ تُقَطَّعُ يَدُهُ إِنْ شَاءَ أَوْلِيَاؤُهُ وَيَأْخُذُوا فَضْلَ مَا بَيْنَ الدَّيْتَيْنِ ... (طوسی، 1407، 280/10)

در سند روایت «یاسین» واقع شده است که مراد از آن «یاسین الضریر» است¹ که توثیق خاصی در مورد او وارد نشده است بلکه نجاشی فقط او را صاحب کتاب می‌داند (نجاشی، 1407، 453)، هر چند از باب اکثار روایت «محمد بن عیسی بن عبید» از یاسین و توثیق عام «بیان روایت به عنوان دلیل انحصاری فتوا» که در ضمن بررسی سندی «سوره بن کلیب» بیان شد، حکم به توثیق یاسین ضریر می‌شود. تمسک به این روایت صحیح نیست؛ زیرا احتمال خصوصیت در ذمی بودن وجود دارد و نمی‌توان از مورد روایت نسبت به مواردی که مسلمانی جنایت بر عضو مسلمان دیگر می‌کند تعدی کرد. در واقع تقید اطلاعات ادله قصاص عضو توسط چنین خبر واحدی که احتمال خصوصیت در آن وجود محل تردید است؛ و احتمال به دلیل همین خصوصیت است که فقیهان به این روایت در محل بحث تمسک نکرده‌اند.

4.2.2. ظلم بودن عدم رد دیه عضو اضافی مجنی علیه

محقق اردبیلی دلیل رد دیه را «ظلم بودن عدم رد دیه» بیان کرده است؛ به این معنی که اگر مجنی علیه فقط حق قصاص داشته باشد و نتواند نسبت به زیاده عضوش دیه بگیرد، به لحاظ زیاده در حق او ظلم شده است (اردبیلی، 1403، 100/14).

بیان ایشان صحیح نیست؛ زیرا ظلم در صورتی است که مجنی علیه هیچ حقی نداشته باشد، در حالی که طبق ادله قصاص عضو، مجنی علیه حق قصاص عضو جانی را دارد و کمال و نقص عضو در قصاص و دیه موضوعیت ندارد. در واقع حق مجنی علیه نسبت به عضو اضافی او ثابت نیست تا گفته شود عدم پرداخت دیه عضو اضافه به او ظلم است.

5.2.2. تنظیم محل بحث به جراحات

در مسئله جراحت بر سر برخی از فقیهان فرموده‌اند اگر جانی جراحتی بر مجنی علیه وارد نماید که اندازه آن بیش از اندازه سر او است، مجنی علیه علاوه بر قصاص حق اخذ دیه را هم دارد. مثلاً اگر جراحت

1. در روایات متعددی واسطه بین «محمد بن عیسی» و «حریز» یاسین ضریر واقع شده است (طوسی، 1407، 188/1؛ همو، 108/5؛ همو، 196/5). در نقل شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه به جای «یاسین» «یونس» آمده است (شیخ حر، 1409، 183/29)؛ ولی براساس قرینه‌ای که بیان شد، این نقل صحیح به نظر نمی‌رسد.

وارد شده بر سر مجنی علیه 30 سانت است و سر جانی بیش از 25 سانت نیست، مجنی علیه در حد 25 سانت حق قصاص دارد و دیه 5 سانت دیگر را از جانی می گیرد (محقق حلی، 1408، 220/4؛ فیض کاشانی، بی تا، 131/2). تنظیر محل بحث به مسئله جراحات صحیح نیست؛ زیرا ملاک در قصاص جراحات مساحت است و ملاک در قصاص عضو، صدق عنوان عضو است.

در نتیجه هیچ کدام از ادله ذکر شده برای قصاص عضو و پرداخت دیه تمام نیستند و طبق اطلاعات ادله قصاص عضو باید حکم به قصاص کرد.

3.2. جواز قصاص و تفصیل در اخذ دیه

شیخ طوسی در موضعی از مبسوط، ابن براج در موضعی از کتاب المذهب و کتاب جواهر الفقه و صیمری قائل به جواز قصاص و تفصیل در رد دیه هستند (طوسی، 1387، 79/7؛ ابن براج، 1406، 477/2؛ همو، 1411، 215؛ صیمری، 1420، 410/4)؛ به این بیان که اگر نقص عضو جانی از باب خلقت او باشد یا جنایتی بر او وارد شده است که دیه آن را نگرفته است، مجنی علیه فقط حق قصاص دارد؛ اما در صورتی که نقص عضو جانی به جهت قصاص در جنایتی دیگر باشد یا جنایتی بر او دارد شده است که دیه آن را گرفته است، مجنی علیه علاوه بر قصاص حق اخذ دیه را دارد.

دلیل این قول روایت «سوره بن کلیب» سابق است که به جهت سند و شمول آن نسبت به عضو محل مناقشه بود. اگر سند روایت و شمول آن نسبت به عضو پذیرفته شود، باز هم استدلال به روایت در محل بحث صحیح نیست؛ زیرا فرض روایت مربوط به جانی است که جانی کامل و مجنی علیه ناقص است، در حالی که محل بحث در جانی است که جانی ناقص و مجنی علیه کامل است (خوئی، 1422، 42 موسوعه/214).

نتیجه

1. این پژوهش به بررسی یکی از شروط اختلافی قصاص عضو، یعنی «تساوی به لحاظ کمال و نقص» پرداخته و دو فرض اصلی را مورد تحلیل قرار داده است. فرض اول: عضو جانی کامل و عضو مجنی علیه ناقص باشد. فرض دوم: عضو جانی ناقص و عضو مجنی علیه کامل باشد.
2. در فرض اول پنج قول فقهی مطرح شده است. بررسی این اقوال نشان می دهد که قول جواز قصاص با رد مابه التفاوت دیه عضو اضافی جانی براساس معتبره «حسن بن عباس بن حریش» از استحکام بیشتری برخوردار است (=قول دوم). بر فرض عدم قبول سند روایت حق با محقق خوئی و تابعین ایشان است که مجنی علیه بدون رد دیه حق قصاص دارد (=قول اول). تفصیل علامه حلی و شهید ثانی نسبت به نحوه قصاص

خلاف قاعده جواز قصاص از موضع جنایت است (=قول سوم)؛ تفصیل مدنی کاشانی هم مبتنی بر روایت «سوره بن کلیب» است که اختصاص به قتل دارد و شامل عضو نمی‌شود (=قول چهارم)؛ استدلال به آیه اعتدی نسبت «شرطیت تساوی در کمال و نقص» هم صحیح نیست؛ زیرا طبق آیه اعتدی ملاک در مماثلت، مماثلت عقلی و از جمیع جهات نیست بلکه مراد مماثلت عرفی است و مماثلت عرفی با صدق عنوان محقق است (=قول پنجم).

3. در فرض دوم سه قول مطرح شده است. بررسی این قوال نشان می‌دهد که قول جواز قصاص بدون لزوم پرداخت دیه از سوی جانی به دلیل اطلاعات ادله قصاص از استحتم بیشتری برخوردار است (=قول اول). قول جواز قصاص و پرداخت دیه عضو اضافی مجنی‌علیه توسط جانی تمام نیست؛ زیرا آیه اعتدی مماثلت در صدق عنوان کافی است، قاعده «تبدیل قصاص به دیه در فرض مفقود بودن عضو» در جانی است که جانی به طور فاقد عضو باشد، روایت ابی بصیر نیز اختصاص به جنایت ذمی بر مسلمان دارد، ظلم بودن عدم پرداخت دیه عضو اضافه مجنی‌علیه در صورتی تمام است که حق مجنی‌علیه نسبت به گرفتن عضو اضافه ثابت شود، در حالی که ادله وارد شده بر این جهت تمام نیستند (=قول دوم). مستند قول جواز قصاص و تفصیل در پرداخت دیه به لحاظ منشا نقص، روایت «سوره بن کلیب» است که شامل محل بحث نمی‌شود (=قول سوم).

4. قانون‌گذار در فرض اول قائل به شرطیت «تساوی به لحاظ کمال و نقص» شده است که مهم‌ترین دلیل آن آیه اعتدی است؛ متهمی از آنجائی که آیه شریفه دلالت بر این شرط نمی‌کند، پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار براساس نظر مشهور قصاص را مشروط به پرداخت مابه‌التفاوت دیه عضو اضافی جانی توسط مجنی‌علیه نماید. براین اساس لازم است بند (ج) ماده 393 حذف شده و ماده 397 به شکل «عضو کامل در برابر عضو ناقص قصاص می‌شود که در این صورت، مجنی‌علیه باید مابه‌التفاوت دیه را بپردازد» تصحیح گردد.

قانون‌گذار در فرض دوم قائل به جواز قصاص با پرداخت دیه عضو اضافی مجنی‌علیه توسط جانی شده است؛ ادله ذکر شده بر لزوم پرداخت دیه توسط جانی تمام نیستند و طبق اطلاعات فقط باید حکم به قصاص کرد. براین اساس ماده 395 که صرفاً حکم به قصاص کرده است صحیح بوده و پیشنهاد می‌شود ذیل ماده 397 «لکن عضو ناقص در برابر عضو کامل قصاص می‌شود که در این صورت مرتکب باید مابه‌التفاوت دیه را بپردازد» حذف گردد.

منابع و مأخذ

1. ابن غضائری، ابوالحسن، احمد بن ابی عبدالله. (بی‌تا). کتاب الضعفاء- رجال ابن الغضائری. قم: بی‌نا.

2. اردبیلی، احمد بن محمد. (1403ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
3. اردبیلی، محمد بن علی. (1403ق). جامع الرواه و ازاحه الاشتباهات عن الطرق و الاسناد. چاپ اول. بیروت: دار الأضواء.
4. استرآبادی، میر داماد، محمد باقر حسینی. (بی تا). رجال الکشی مع تعلیقات المیر داماد. چاپ اول. قم: بی نا.
5. اصفهانی، فاضل هندی، محمد بن حسن. (1416ق). کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام. چاپ اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
6. اصفهانی، مجلسی اول، محمد تقی. (1406ق). روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه. چاپ دوم. قم: موسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور.
7. اصفهانی، مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی. (1404). مرآه العقول فی شرح اخبار آل الرسول. چاپ دوم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
8. (1403ق). بحار الانوار. چاپ دوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
9. تبریزی، جواد بن علی. (1426ق). تنقیح مبانی الاحکام - کتاب القصاص. چاپ دوم. قم: دار الصدیقه الشهیده سلام الله علیها.
10. حائری، سید علی بن محمد طباطبائی. (1418ق). ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل (ط - الحدیثه). قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
11. حلبی، ابن زهره، حمزه بن علی. (1417ق). غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع. چاپ اول. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
12. حلبی، ابوالصلاح، تقی الدین بن نجم الدین. (1413ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیر المومنین علی السلام.
13. حلی. محمد بن شجاع القطان. (1424ق). معالم الدین فی فقه آل یاسین. چاپ اول. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
14. حلی. یحیی بن سعید. (1405). الجامع للشرائع. چاپ اول. قم: موسسه سید الشهداء العلمیه.
15. حلی، ابن ادريس، محمد بن منصور بن احمد. (1410ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

16. حلی، جعفر بن حسن. (1408ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. چاپ دوم. قم: موسسه اسماعیلیان.
17. (1418ق). المختصر النافع فی فقه الامامیه. چاپ ششم. قم: موسسه المطبوعات الدینیّه.
18. حلی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی. (1407ق). المذهب البارع فی شرح المختصر النافع. چاپ اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
19. حلی، حسن بن یوسف. (1410ق). ارشاد الازهان الی احکام الایمان. چاپ اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
20. (1420ق). تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه (ط-الحديثه). قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
21. (1413ق). قواعد الاحکام فی معرفه الحلال والحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
22. (1413ق). مختلف الشیعہ فی احکام الشریعہ. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
23. خمینی، سید روح الله موسوی. (بی تا). تحریر الوسیله. قم: موسسه مطبوعات دار العلم.
24. خوانساری، سید احمد بن یوسف. (1405ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. چاپ دوم. قم: موسسه اسماعیلیان.
25. خوئی، سید ابوالقاسم موسوی. (1410ق). تکمله المنهاج. چاپ بیست و هشتم. قم: نشر مدینه العلم.
26. (1422ق). مبانی تکمله المنهاج. قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی ره.
27. (بی تا). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرجال. بی نا.
28. شبیری، سید موسی. (بی تا). کتاب حج. قم: مرکز فقهی امام باقر علیه السلام.
29. شوشتری، محمد تقی. (1410ق). قاموس الرجال. چاپ اول. قم: جامعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، موسسه النشر الاسلامی.

30. صيمري، مفلح بن حسن. (1408ق). تلخيص الخلاف و خلاصه الاقوال. چاپ اول. قم: انتشارات كتابخانه آيه الله مرعشى نجفى.
31. (1420ق). غايه المرام فى شرح شرائع الاسلام. چاپ اول. بيروت: دار الهادى.
32. طبرسى، امين الله، فضل بن حسن. (1410ق). الموتلف من المختلف بين ائمه السلف. چاپ اول. مشهد: مجمع البحوث الاسلاميه.
33. طرابلسى، ابن براج، قاضى، عبد العزيز. (1406ق). المذهب. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
34. (1411ق). جواهر الفقه-العقائد الجعفريه. چاپ اول. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
35. طوسى، محمد بن حسن. (1387ق). المبسوط فى فقه الاماميه. چاپ سوم. تهران: المكتبه المرتضويه لاحياء الآثار الجعفريه.
36. (1400ق). النهايه فى مجرد الفقه و الفتاوى. چاپ دوم. بيروت: دار الكتب العربى.
37. (1407ق). الخلاف. چاپ اول. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
38. (1407ق). تهذيب الاحكام. چاپ چهارم. تهران: دار الكتب الاسلاميه.
39. (1427ق). رجال الشيخ الطوسى. چاپ سوم. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
40. (بى تا). الفهرست. نجف اشرف: المكتبه الرضويه.
41. طوسى، محمد بن على. (1408ق). الوسيله الى نيل الفصيله. چاپ اول. قم: انتشارات كتابخانه آيه الله مرعشى نجفى.
42. عاملى، حر، محمد بن حسن. (1409ق). وسائل الشيعه. چاپ اول. قم: موسسه آل البيت عليهم السلام.
43. عاملى، سيد جواد بن محمد حسيني. (1419ق). مفتاح الكرامه فى شرح قواعد العلامه (ط- الحديثه). قم: دفتر انتشارات اسلامى.
44. عاملى، شهيد اول، محمد بن مكى. (1414ق). غايه المراد فى شرح نكت الارشاد. قم: دفتر انتشارات اسلامى.

45. عاملی، شهیدثانی، زین الدین بن علی. (1413ق). مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام. قم: موسسه المعارف الاسلاميه.
46. قمی، علی بن ابراهیم. (1404). تفسیر القمی. چاپ سوم. قم: دارالکتاب.
47. کاشانی، حاج آقا رضا مدنی. (1410ق). کتاب القصاص للفقهاء والخواص. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
48. کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی. (1406ق). الوافی. چاپ اول. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمومنین علیه السلام.
49. (بی تا). مفاتیح الشرائع. چاپ اول. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
50. کشی، ابو عمرو، محمد بن عمر بن عبد العزیز. (1490ق). رجال الکشی - اختیار معرفه الرجال. مشهد: موسسه نشر دانشگاه مشهد.
51. کلینی، محمد بن یعقوب. (1407ق). الکافی. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
52. (1426ق). الکافی. چاپ اول. قم: دارالحديث للطباعة و النشر
53. کیدری، قطب الدین، محمد بن حسین. (1416ق). اصباح الشیعه بمصباح الشریعه. چاپ اول. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
54. لنکرانی، محمد فاضل موحدی. (1421ق). تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
55. مامقانی، عبدالله. (1431ق). تنقيح المقال فی علم الرجال (ط - الحديثه). چاپ اول. قم: موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
56. نجاشی، ابوالحسن، احمد بن علی. (1407ق). رجال النجاشی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
57. نجفی، محمد حسن. (1404ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. چاپ هفتم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.